

Marlena OLEKSIUK

Uniwersytet Wrocławski, Wydział Filologiczny, Polska

Postrzeganie kobiet w Korei Południowej przez pryzmat okupacji japońskiej w latach 1910–1945 – zderzenie konfucjańskiego porządku społecznego z sytuacją *comfort women*

**The Perception of Women in South Korea through the Prism
of the Japanese Occupation in the Years 1910–1945: Confronting the Confucian
Social Order with the Comfort Women Situation**

• **Abstrakt** •

Sytuację społeczną kobiet we współczesnej Korei Południowej należy rozpatrywać przez pryzmat różnych wydarzeń z przeszłości na Półwyspie Koreańskim. Choć państwo to jest nowoczesne, wciąż nie ma pełnego równouprawnienia między płciami, a kobietę postrzega się jako podrzędną mężczyźnie. Warto zastanowić się, dlaczego tak jest. Na pewno jednym z czynników, który miał znaczący wpływ na to zjawisko, była sytuacja społeczna *comfort women* w okresie II wojny światowej (a więc jednocześnie w trakcie trwającej od 1910 do 1945 r. okupacji japońskiej w Korei) i po jej zakończeniu. Celem artykułu jest próba pokazania zależności między *comfort women* a współczesnym postrzeganiem kobiet w Korei Południowej.

Słowa kluczowe: *comfort women*; okupacja japońska; przemoc wobec kobiet; konfucjanizm a kobieta; prawa kobiet

• **Abstract** •

The social situation of women in contemporary South Korea should be considered through the prism of various events taking place in the past on the Korean Peninsula. Although the state is modern, there is still no full equality between the sexes, and the women are perceived as subordinate to men. The reason of status quo is worth considering. Certainly one of the factors that had significant impact on this phenomenon was the *comfort women* social situation during World War II and thus during the 1910–1945 Japanese occupation in Korea and after its end. The aim of the article is to show the relationship between *comfort women* and contemporary perception of women in South Korea. Surely not only *comfort women* situation but also Confucianism has had an influence on Korean society

Keywords: *comfort women*; Japanese occupation; violence against women; Confucianism and a woman; women rights

Źródłami tej pracy są opracowania książkowe, artykuły naukowe oraz wywiady kobiet, które przeżyły II wojnę światową w Korei Południowej. Podstawową metodą badawczą stosowaną przy pisaniu artykułu jest metoda hermeneutyczna, czyli interpretacja i analiza zebranych materiałów.

Tło historyczne

W związku z położeniem geograficznym Półwyspu Koreańskiego jego mieszkańcy już od czasów starożytnych prowadzili handel z dynastiami chińskimi. Wymiana nie wiązała się tylko z importem chińskiej ceramiki czy innych dóbr materialnych do Korei lub z Korei do Chin, ale też z przepływem idei, z którymi Koreańczycy stykali się podczas handlu z ludem chińskim.

Tym sposobem na początku I wieku n. e. konfucjanizm, który był podwaliną religii i praw obyczajowych w Chinach, rozprzestrzenił się w Korei. Główna myśl konfucjańska mówi o istnieniu jedności pomiędzy *yin* i *yang*, w której *yin* (symbol ciemności, ziemi, negatywności, kobiety) musiał podporządkowywać się biernie *yang* – odpowiednikowi nieba, szlachetności, jasności, mężczyzny. Takie postrzeganie rzeczywistości miało przełożenie na praktykę; wpływało ono m.in. na rolę kobiet i mężczyzn, przede wszystkim – negatywnie oddziaływało na pozycję kobiety, ponieważ powodowało, że stawała się podległa mężczyźnie.

W okresie wczesnego „konfucjanizmu koreańskiego” kobieta była traktowana na równi z mężczyzną. Było to w czasie istnienia państwa Silla (I–IX w. n.e.)¹, w którym władcą aż trzykrotnie była kobieta (Rurarz, 2005, s. 16). Porównywalnych swobód kobiety zażywały w Królestwie Koryo (X–XIV w.). W obu okresach historycznych mogły między innymi dziedziczyć ziemię czy pracować na stanowiskach urzędniczych. Filozofią obowiązującą w Koryo był buddyzm i można przyjąć, że to było powodem takiego stanu rzeczy (Mason, 2013, s. 213), buddyzm bowiem głosił, że każdy ma prawo do wolności i równości. Zmianę przyniósł przewrót władzy i początek panowania dynastii Joseon (XIV–XIX w.; Kim, 2013,

¹ Ze względu na obcą polskiemu Czytelnikowi tematykę warto wyjaśnić, że w 918 r. Wang Kon założył dynastię Koryo, która rządziła do 1392 r. W 935 r. przyjął on abdykację ostatniego króla Shilla, w krótkim czasie zjednoczył znów ziemię Półwyspu Koreańskiego i utworzył potężne państwo Koryo. Jego główną stolicą było miasto Kaesong; P’yongyang był uznawany za stolicę zachodnią, a Seul – za południową. Nastąpił nowy okres rozkwitu Korei. Z Chin przyjmowano wzorce organizacji państwa biurokratycznego, ale w tym państwie formowała się odrębna, koreańska, kultura. Koryo wielokrotnie stawiało czoło armiom Kitanów, a potem Dżurdzeńów, ale ostatecznie uznawało zwierzchność ich władców, rządzących Mandżurią i Chinami Północnymi. Królestwo Koryo istniało do 1392 r.; por.: Pratt, 2007, ss. 86–90.

ss. 70–74). Wtedy odcięto się od praktyk stosowanych przez wcześniejsze władze (odrzucono więc buddyzm), a podwalinami nowego państwa uczyniono reinterpretowane zasady konfucjanizmu (Kang, 2003, ss. 55–57). W Korei nastał okres neokonfucjanizmu (1392–1895).

Odrzucił on dotychczasową tradycję, nakazującą nowożeńcom mieszkać z rodziną panny młodej (a więc tym samym uznawał jej rodzinę za ważną) i narzucił kobiecie obowiązek pójścia za mężczyzną, gdziekolwiek ten się będzie udawał. Pozbawiono ją też możliwości dziedziczenia, więc zawierając małżeństwo z mężczyzną, nie wносиła niczego do wspólnego majątku. Choć mężczyzna miał swobodę rozwodu z kobietą, ta nie miała prawa ubiegać się o zakończenie związku małżeńskiego. Dodatkowo ze względu na to, że po ślubie stawała się pewnego rodzaju własnością rodziny swojego męża, w momencie śmierci męża nie miała możliwości powtórnego zamążpójścia. Można więc stwierdzić, że nowa ideologia ustaliła pewną hierarchię społeczną i uznała kobietę za mniej ważną od mężczyzny oraz w dużym stopniu ją ubezwłasnowolniła.

W neokonfucjanizmie bardzo istotną rolę odgrywa zasada pięciu powinności, które wyjaśniają hierarchiczne relacje członków społeczeństwa. Jedną z nich jest powinność żony wobec męża, polegająca na podporządkowaniu się mężczyźnie, bycie mu posłuszną, np. poprzez przestrzeganie reguł, które wprowadza w rodzinie; zasada ta obejmuje także konieczność wyrażenia zgody przez małżonka na wyjście z domu przez żonę. Kobieta przez całe życie musi być podporządkowana mężczyźnie: najpierw swojemu ojcu, po ślubie – mężowi, a po jego śmierci – najstarszemu synowi (Kang, 2003, s. 59). Przedstawicielki płci pięknej podlegały również zasadzie rozdzielania płci, kiedy to tylko możliwe: przez większość czasu mogły przebywać jedynie w swoim domu. W Korei pozwolenie na jego opuszczenie dostawały rzadko, a gdy już z niego wyszły, musiały dokładnie zakrywać swoje ciała (w tym celu powstał nawet specjalny rodzaj płaszcza, po założeniu którego odkryta była jedynie część twarzy). Co więcej, kobieta z wszelką starannością musiała wykonywać swoje obowiązki i stosować się do zasad, lecz nikt względem niej nie miał już takiej powinności.

Takie postrzeganie świata było przekazywane członkom społeczeństwa w procesie socjalizacji. Dziewczynki już od najmłodszych lat były przygotowywane do swojej roli społecznej. Uczono je bezwzględnej podporządkowania się mężczyznom i powściągliwości, łagodnego usposobienia oraz poczucia niższości. Uczono je, że żona nie powinna przynosić w żaden sposób hańby małżonkowi ani jego rodzinie, powinna być oddana i pieczołowicie wykonywać swoje obowiązki. Za główny cel w jej życiu uznawano dążenie do urodzenia zdrowego syna, któremu jej mąż będzie mógł zapewnić godziwe życie (Kang, 2003, ss. 34–39).

Obok wychowania, istotną rolę w procesie utrwalania porządku społecznego odgrywał też dyskurs społeczny, w którym żywe były myśli Konfucjusza na temat kobiet (myśli te przekazywano sobie ustnie, z pokolenia na pokolenie), które pojawiają się w *Pięcioksięgu Konfucjusza (Księga Przemian, Księga Pieśni, Księga Rytuałów, Księga Dokumentów, Księga Wiosen i Jesieni)*, m.in.: „Kobieta zwyczajna ma tyle rozumu, co kura; kobieta nadzwyczajna – tyle, ile dwie kury”, „Bądź cnotliwa i uległa, spokojna i prawa w swym zachowaniu; opanowana i ustępliwa w mowie” czy „Bądź umiarkowana i wyrafinowana w sposobie poruszania się; dążąca do perfekcji w pracach domowych i hafcie” (Kim Ch., 2011, ss. 211–248). Przez wiele wieków kobiety w Korei były kontrolowane i osaczane licznymi zasadami, którym musiały się podporządkowywać (Kim Ch., 2011, s. 252).

Okupacja japońska w Korei 1910–1945

Na realia kobiet wpływała nie tylko sytuacja społeczna, ale także – polityczna. W 1910 roku ostatni cesarz Cesarstwa Korei Sunjong podpisał traktat aneksyjny, który utworzył Generalne Gubernatorstwo Korei, a w praktyce – całkowicie podporządkowaną Japonii kolonię (trwało to do końca II wojny światowej, do 1945 r., kiedy radykalnie zmieniła się sytuacja polityczna Japonii).

Kraj dominujący, nazywając siebie „starszym bratem Korei”, począwszy od 1910 r., rozpoczął szereg zmian na Półwyspie Koreańskim. Dotyczyły one różnych dziedzin życia, m.in. silnie ograniczono Koreańczykom dostęp do edukacji, wprowadzono do szkół mundurki szkolne przypominające mundury wojskowe; ograniczono również możliwość pełnienia przez Koreańczyków funkcji publicznych czy pracy w urzędach itp. Dostęp do tych sfer mieli tylko Japończycy. Ewentualną szansę na awans społeczny mieli kolaboranci oraz Koreańczycy, którzy się zjaponizowali (Drea, 2008, ss. 12–21).

Można było odnieść wrażenie, że Japończycy uważali Koreę za kraj mniej cywilizowany i słabiej rozwinięty niż Japonia, a Koreańczyków – za gorszych od siebie. Dotyczyło to wszystkich przedstawicieli społeczeństwa, zarówno kobiet, jak i mężczyzn.

Comfort women

Skoro zdegradowana została pozycja mężczyzn, pozycja kobiety koreańskiej została obniżona jeszcze bardziej. Postrzeganie kobiet – jako istot niższych w roz-

woju – dawało przyzwolenie na ich nieludzkie traktowanie i wykorzystywanie ich w sposób najprymitywniejszy z możliwych. Szczególna eksplozja takiego zachowania nastąpiła w czasie II wojny światowej. Wtedy japońska armia postanowiła wykorzystać w sposób systemowy koreańskie kobiety do zaspokajania potrzeb seksualnych żołnierzy.

Tak narodziła się grupa, którą eufemistycznie nazywa się *comfort women*. Inne określenia to *ianfu*, pocieszycielki lub – bardziej dosadnie – seksualne niewolnice armii japońskiej (Drea, 2008, ss. 25–26). Mieszkały w domach publicznych w koszarach wojskowych. Były więzione w małych celach; katowano je fizycznie i psychicznie, często głodzono i dotkliwie karano za każdą próbę niesubordynacji. Gwałcono je kilkadziesiąt razy dziennie, bito i traktowano przedmiotowo. Jeśli któraś z nich została złapana podczas próby ucieczki, skazywano ją na śmierć (Drea, 2008, ss. 35–43). Podobnie obchodzono się z dziewczętami, które z powodu choroby fizycznej lub ciężkiej kondycji psychicznej nie były w stanie wypełniać rozkazów. Określenie nieludzkie traktowanie to w przypadku koreańskich *comfort women* eufemizm. Takie podejście do kobiet miało na celu nie tylko poniżenie ich, ale także poniżenie koreańskich mężczyzn – ich ojców, braci, partnerów. Japończycy chcieli udowodnić w ten sposób swoją wyższość, uderzyć w dumę Koreańczyków oraz pokazać im ich słabość rozumianą jako niemożność obrony swoich kobiet (Schmidt, 2000, s. 218).

Jak dziewczęta lub kobiety stawały się pocieszycielkami? Były werbowane, zazwyczaj w podstępny sposób: przez porwanie, propozycję pracy w fabryce czy restauracji itp. (co było szczególnie okrutne, jeśli uświadomić sobie, że w czasie wojny trudno było otrzymać jakąkolwiek pracę i zdobyć pieniądze na przeżycie).

Dlaczego to młode dziewczęta trafiały do koszar? Otóż konfucjanizm ceniał czystość przedmażeńską dziewcząt; każde odstępstwo od tej zasady głęboko piętnował i ganił. To dawało gwarancję, że młode Koreanki, które rekrutowano, nie miały za sobą jeszcze kontaktów seksualnych. Miało to znaczenie pragmatyczne: „używając” tych młodych dziewcząt, można było rozwiązać problem potrzeb seksualnych japońskich żołnierzy przy jednoczesnym nikłym ryzyku przeniesienia chorób wenerycznych, które mogłyby zdziesiątkować japońską armię (Watanabe, 1995, s. 21).

W artykule wspomniano, że to było rozwiązanie systemowe; to rząd japoński decydował o budowaniu takich ośrodków pocieszenia. Jednak pod koniec II wojny światowej, gdy Japonia zaczęła dostrzegać swoją słabnącą pozycję polityczną, a na horyzoncie coraz bardziej widoczne było widmo przegranej wojny, oddziały japońskie rozpoczęły przygotowania do odwrotu i zacieranie śladów zbrodni oraz dowodów na wykorzystywanie i łamanie praw człowieka przez Japonię (Watana-

be, 1995, ss. 90–94). Wszelkiego rodzaju rozkazy i meldunki wywożono do Japonii lub w pośpiechu niszczone (palono lub topiono w rzekach). Wiele pocieszycielek zamordowano w celu pozbycia się świadków, wiele z nich zostało porzuconych przez uciekające wojsko japońskie.

Liczbę koreańskich kobiet dotkniętych takim losem w okresie II wojny światowej szacuje się nawet na dwieście tysięcy; ogólna liczba *comfort women* była wyższa i trudno ją określić, ponieważ domy publiczne działały na większości terenów okupowanych przez Japonię, tj. w Chinach, Korei, Wietnamie, na Tajwanie, nawet w samej Japonii, a także w Holandii i innych krajach europejskich (Watanabe, 1995, ss. 27–30).

Sytuacja koreańskich kobiet po II wojnie światowej

Po zakończeniu japońskiej okupacji te *comfort women*, którym udało się przeżyć, zyskały wolność. Przynajmniej fizyczną. Niestety wiele z nich nie mogło wrócić do swoich domów: w ocenie społecznej były powodem wstydu dla rodzin; stały się nieczyste, wręcz zbrukane; obwiniano je za to, co im zrobili żołnierze japońscy. Wiele z nich do dziś musi zmagać się z traumą doświadczeń: zostały zwerbowane do domów publicznych, kiedy były młodymi dziewczętami, a nawet dziećmi (najmłodsze miały 12 lat!); po kilku latach w niewoli miały zaburzony obraz życia społecznego i siebie jako kobiet. Wiele pocieszycielek opowiadało o tym (gdy społeczeństwo dojrzało do dyskusji o tym), że po wyjściu z niewoli odczuwały strach przed mężczyznami w ogóle – nie tylko Japończykami (Park, 2005, s. 77).

Temat seksualnego niewolnictwa organizowanego przez Japończyków na okupowanych przez nich terenach był tematem tabu przez wiele dekad (Schellstede, 2000, ss. 11–14). Oprawcy kobiet nie zostali osądzeni ani skazani. Dopiero pod koniec XX wieku, w latach 90., japońscy historycy odkryli dokumenty potwierdzające, że to rząd japoński i japońska armia były odpowiedzialne za tworzenie tego rodzaju domów publicznych dla żołnierzy i werbowaniu do nich kobiet z okupowanych terenów. Jednak temat ten do dziś budzi wiele kontrowersji, jest też przyczyną napięć na linii Korea–Japonia. Przez długi czas nie mówiono o tym także w Korei (Howard, 2000, ss. 55–56).

Po zakończeniu działań wojennych i ostatecznym pokonaniu sił okupanta Korea ustanowiona została państwem demokratycznym (Republika Korei). W związku z tym prawa kobiet zrównane zostały z prawami mężczyzn, a to, przynajmniej w świetle prawa, w istotny sposób wpłynęło na sytuację kobiet jako obywaterek kraju, które same mogły decydować o swoim losie. Nadano im prawa wyborcze,

przyznano opiekę zdrowotną i zapewniono możliwość edukacji na takim samym poziomie, jaki zapewniano do tej pory jedynie mężczyznom (to spowodowało konieczność otwarcia szkół publicznych wyłącznie dla kobiet. Placówki te przyjmowały uczniów, a raczej: uczennice, na różnym etapie edukacji. Przykładami takich szkół są: Ewha Womans University czy Sookmyung Women's University; Soh, 2008, ss. 42–45).

Liczba wykształconych kobiet wzrastała, przyczyniając się do rozwoju ekonomicznego całego państwa. W konsekwencji otwierały się możliwości dalszego kształcenia kobiet. A to z kolei powodowało, że podejmowały one pracę na posadach, na których wcześniej było to niewyobrażalne, np. stanowiska kierownicze, praca w roli nauczycielek czy lekarek. Koreanki otrzymały również od rządu wsparcie w zakresie opieki i wychowania dzieci (Ogarek-Czoy, 2001, ss. 125–140).

Edukacja wpływała na podnoszenie świadomości, w tym społecznej – wyedukowane kobiety brały czynny udział w wydarzeniach kulturalnych czy w nauczaniu, oraz – co ważne z perspektywy demokracji oraz sytuacji kobiet po II wojnie światowej – zaczęły zakładać ruchy feministyczne.

Dopiero taka sprzyjająca sytuacja społeczna pozwoliła na to, by w 1990 roku, niemal pół wieku po zakończeniu wojny, rozpocząć dyskusję na temat siostr pocieszycielek. Zabrały w niej głos kobiety, które były ofiarami wydarzeń wojennych. Rozpoczęły one swoją walkę o sprawiedliwość za wyrządzoną krzywdę. Wsparły je w tym różne ruchy feministyczne, m.in. *Asia Women's Fund*. Chodziło o wywarcie presji na rządach Korei Południowej oraz Japonii w sprawie zadośćuczynienia wobec pokrzywdzonych kobiet oraz o ukaranie osób odpowiedzialnych.

Jedną z kobiet, które odważyły się o mówić o swoim doświadczeniu jako *comfort women*, jest Kim Hak Sun. To ona udzieliła wywiadu dla telewizji w latach 90. i opowiedziała o okrucieństwie w domach publicznych armii japońskiej (Nahm, 1996, ss. 56–62).

Historia życia Kim Hak Sun została również opisana w książce *The Korean Comfort Women* i wydana w Korei w 1993 r. Publikacja ta opowiada historie 18 kobiet, którzy były pocieszycielkami; została zredagowana przez Koreańską Radę do Spraw Kobiet Zniewolonych przez Japonię. Ma na celu ujawnienie prawdy o poczynaniach Japończyków w trakcie okupacji w Korei i wzbudzenie szacunku wobec kobiet, które przez wiele wieków były traktowane jako obywatelki drugiej kategorii. Lektura tej książki wywołała w Korei społeczne oburzenie w związku z poczynaniami Japończyków; zaczęto domagać się przeprosin i zadośćuczynienia wobec kobiet. Wpłynęła ona na jeszcze jeden ważny obszar – na postrzeganie Koreanek we współczesnej Korei. Wielu mężczyzn zaczęło traktować koreańskie kobiety jako równoprawne przedstawicielki swojego narodu.

Niejednoznaczna ocena

Trwająca 35 lat okupacja japońska bez wątpienia zapisała wiele wstrząsających momentów na kartach historii Korei. Paradoksalnie jednak te wydarzenia miały istotny wpływ na modernizację Korei. To właśnie owa okupacja oraz wojna koreańska (1950–1953) spowodowały pojawienie się zjawiska określanego Cudem na rzece Han (Goban-Klas, 2006, ss. 75–89). Termin ten odnosi się do okresu szybkiego wzrostu gospodarczego w Korei Południowej, który nastąpił po wojnie koreańskiej, w wyniku której Korea Południowa z kraju rozwijającego się przekształciła się w kraj rozwinięty. Konieczność odbudowy rozbudziła siły społeczne i tradycyjna Korea, silnie podtrzymująca swoje korzenie związane z naukami Konfucjusza, przerodziła się w Koreę o potężnym potencjale ekonomicznym i silnej gospodarce. Szybkiej rekonstrukcji i rozwojowi gospodarki Korei Południowej w drugiej połowie XX wieku towarzyszyły wydarzenia takie, jak pełnienie roli gospodarza podczas Letnich Igrzysk Olimpijskich w 1988 roku i współorganizacja Mistrzostw Świata FIFA 2002.

Mimo tych zmian tradycyjny sposób postrzegania był wciąż żywy w społeczeństwie. Do dziś panuje przekonanie, że dobrze wychowana kobieta powinna umieć dobrze gotować i zajmować się domem (Ogarek-Czój, 2001, s. 78). Wizja ta coraz częściej odrzucana jest przez młode Koreanki z południa. Ponieważ ich kraj znajduje się pod wpływami kultury Zachodu, nie chcą dłużej realizować tradycyjnej roli społecznej, oceniając ją jako staroświecką. Coraz częściej buntują się przeciw temu modelowi, częściej wybierają rozwój kariery zawodowej, rezygnując z zamążpójścia. To w wyniku Cudu na rzece Han (którego motorem była m.in. konieczność poradzenia sobie byłych *comfort women* w powojennej rzeczywistości) w Korei zaszły wielkie zmiany społeczne dotyczące kobiet – ich status niemal zrównał się ze statusem mężczyzn. Dziś przedstawicielki płci pięknej z powodzeniem mogą korzystać z takich przywilejów, jak pełne prawa obywatelskie, edukacja czy nieograniczony dostęp do służby zdrowia. Dzięki równouprawnieniu kobiety mogą podejmować prace dotąd wykonywane jedynie przez mężczyzn. Młode Koreanki mogą zostać idolkami młodzieży czy też rozwijać karierę za granicami państwa.

Podsumowanie

Przed Koreą jeszcze długa droga do zmiany postrzegania kobiet takiego, jak w krajach Zachodu – jako równoprawnych mężczyznom. Niepodważalny jest jednak fakt, że wydarzenia na Półwyspie Koreańskim w okresie II wojny światowej i sytu-

acja *comfort women*, miały ogromny wpływ na ten proces. Spowodowały również uaktywnienie się kobiet, przez długi okres panowania dynastii Joseon traktowanych jako gorsze, a ich problemy znoszono na dalsze plany. Traumatyczne doświadczenie tamtych lat przelało czarę goryczy i doprowadziło do buntu kobiet pragnących zmian i niezgadających się na panujący porządek, w którym społeczeństwo milczało w czasie, kiedy działa im się wielka krzywda.

Obecnie społeczna pozycja Koreanek niewiele różni się od sytuacji kobiet w Europie czy USA, jednak ze względu na wcześniej obowiązującą filozofię, dalej zmagają się z pewnymi ograniczeniami, jak choćby różnicami w płacach między kobietą a mężczyzną wykonującymi ten sam zawód; wciąż doświadczają dyskryminacji na tle społecznym. Koreanki jednak w dalszym ciągu walczą o całkowite zrównanie swoich społecznych praw z prawami mężczyzn oraz wyparcie krzywdzących je stereotypów (Northeast Asian History Foundation, 2007, ss. 22–24).

Bibliografia:

- Drea, E. (2008). *Researching Japanese War Crimes Records*. Washington: Introductory Essays.
- Goban-Klas, T. (2006). *Historia i współczesność Korei: od pustelniczego królestwa do azjatyckiego tygrysa*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Howard, K. (2000). *True Stories of the Korean Comfort Women: Testimonies*. New York: Cassell Global Issue Series.
- Kang, J. (2003). *The Land of Scholars. Two Thousand Years of Korean Confucianism*. New Jersey: Homa and Sekey Books.
- Kim, C. (2001). *Confucianism and Korean Thoughts*. Seoul: Hollym.
- Kim, J. (2013). *Korean Philosophy. Korean Confucianism, Korean Philosophers, Joseon Dynasty Politics*. Seoul: Hollym International Corporation.
- Mason, D. (2013). *An Encyclopedia of Korean Buddhism*. Seoul: Unjusa Publishers.
- Nahm, A.C. (1996). *Korea: Tradition and Transformation. A History of the Korean People*. Seoul: Hollym International Corporation.
- Northeast Asian History Foundation. (2007). *The Truth of the Japanese Military "Comfort Women"*. Seoul: Northeast Asian History Foundation.
- Ogarek-Czój, H. (2001). Być kobietą w Korei. Wierne żony, troskliwej matki, piękne kurtyzany. W: D. Chmielowska, B. Grabowska, E. Machut-Mendecka (red.). *Być kobietą w Oriencie*. Warszawa: Wydawnictwo Dialog.
- Park, Y. (2005). *Comfort Women of the Empire*. Seoul: Hollym International Corporation.
- Pratt, K. (2007). *Everlasting Flower. A History of Korea*. London: Reaktion Books.
- Rurarz, J. (2005). *Historia Korei*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.
- Schellstede, S.C., Yo, S.M. (2000). *Comfort Women Speak. Testimony by Sex Slaves of the Japanese Military. Includes New United Nations Human Rights Report*. New York: Holmes and Meier Publishing.

-
- Schmidt, D. (2000). *Ianfu, the Comfort Women of the Japanese Imperial Army of the Pacific War. Broken Silence*. New York: Edwin Meller Pr.
- Soh, S.C. (2008). *The Comfort Women. Sexual Violence and Postcolonial Memory in Korea and Japan*. Chicago: University of Chicago Press.
- Watanabe, K. (1995). *Trafficking in Women's Bodies, Then and Now. The Issue of Military "Comfort Women"*. New York: The Feminist Press at the City University of New York.